

Микола Дедков,

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»

Георгій Шаповалов,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»

КНЯЖИЙ СИМВОЛ ХРЕСТА-ЯКОРЯ НА МОНЕТАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Об'єктом дослідження виступають середньовічні монети від Київської Русі до Великого Князівства Литовського із зображеннями княжих знаків відомими в нумізматиці як «хрест-якір». Наголошується, що вони з'являються у добу виникнення релігійного дуалізму (двовір'я), після введення князем Володимиром християнства в Київській Русі. Встановлено запозичення святоклиментівської хрестовоякірної символіки із Корсуня до Києва під час хрещення Русі. Обґрунтовано появу нової сакральної символіки у вигляді поєднання язичницьких знаків двозубів і тризубів з християнськими символами хреста і якоря. Простежено зв'язок цього явища із аналогічними процесами в середньовічній нумізматиці європейських країн в період Мервінгів.

Ключові слова: Київська Русь, князь Володимир, князь Ярослав, князь Володимир Ольгердович, княжий символ, тризуб, хрест-якір, срібник.

Постановка проблеми. Важливим фактом сучасної української історії є те, що у 1992 р., у якості герба нової держави України, було затверджено герб Української Народної Республіки 1918 р. у вигляді тризуба. Свого часу, більше 100 років тому, його було визнано українським гербом на підставі того, що цей язичницький княжий символ був зображений на монетах князя Володимира Великого. Тобто, так сталося, що це важливе рішення було прийнято завдяки висновкам дослідників нумізматичних джерел. На 1992 рік це означало, що дослідження нумізматичних пам'яток часів Київської Русі, відтоді мали б постійно бути у фокусі української історичної науки. На жаль, цього так і не відбулося: жоден український академічний осередок чи заклад вищої освіти не узяв на себе почесну місію створити ґрунтовне наукове дослідження історії цього княжого символу як автентичного прообразу Державного Герба України.

Це призвело до того, що за роки незалежності в Україні поширилися й утвердилися сумнівні, а подекуди й шкідливі наративи щодо походження та значення цього сакрального княжого символу. По-перше, широкому загалу суспільства не було запропоновано простого й зрозумілого пояснення, що означає княжий символ у вигляді тризуба. Стаття 20 Конституції України про герб держави констатує, кому належав цей знак у вигляді тризуба, але не те, що він означає і символізує. По-друге, досі тривають дискусії щодо часу та місця виникнення прадавніх образів нашого сучасного герба у вигляді двозуба й тризуба та часів їх потрапляння на українські землі. І, нарешті, по-третє: найважливіше питання залишається без відповіді — куди подівся такий політично важливий княжий символ Імперії Русь після X–XI ст. та який історичний шлях пройшов до «відродження» на початку XX ст. як герб УНР? Відповіді на ці питання конче потрібні, адже йдеться про цивілізаційні державотворчі традиції, про історичну тяглість сучасного Державного Герба України як надважливого об'єкта національної ідентичності українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення всіх небезпек та викликів навколо ситуації, яка склалась із станом дослідження історії княжого символу, в моменті розвалу срср і виникнення нової держави України та її герба призвели до наступного. Українські історики Олександр Белов, голова Ради з питань інформаційної безпеки при Президентові України, директор Національного інституту стратегічних досліджень (1996–2001 рр.), генерал-лейтенант, доктор соціологічних наук і один із авторів, зосередили свою спільну наукову та громадську діяльність на дослідженні історії українського тризуба.

Від 1989 р. ця робота була організована в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. Пізніше до неї приєдналася кафедра українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка». За більше ніж 30 років спільної праці, співавтори першими розробили сучасну концепцію історії державного герба України і залучаючи всі види історичних джерел, переконливо довели існування сталої традиції збереження та активного використання похідної від двозуба і тризуба язичницько/християнської символіки в ранні часи української історії. Проаналізувавши всі існуючі версії трактування значення тризуба, вони виявили впливи княжих знаків на українську символіку в усі періоди історії України і науково довели їх тисячолітню тяглість. Одночасно, їм вдалося простежити потужну спорідненість історії української державної символіки із середньовічною символікою багатьох європейських країн (Шаповалов 1989, с.14; 1990, с. 33-36; 1991, 1991, с. 1027-1028; 1992. - 19 с.; 1995, с.15-17; 1997, с. 204-210; Белов, Шаповалов 2007, с. 55-58, с. 62-63; 2008, с. 93-96; 2008, 264 с; 2012, 96 с.; 2018, с. 6-24; 2019, с. 221-245; 2020, с. 260-269; Дедков, Шаповалов, Зубенко 2025, с. 92-109.).

Нещодавно, запорізькі дослідники історії українського герба, запропонували просте і наукове пояснення головної таємниці княжого символу Володимира Великого тризуба. На Іванковецькому ідолі бога грози Перуні II-V ст., з колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника ними було науково підтверджено наявність сакральних зображень тризубів. А це означає, що тризуб є символом зброї бога грози Перуна блискавкою/громолицею. Відповідно, доведено що знак влади князя Володимира у вигляді тризуба символізує блискавку (Белов, Дедков, Шаповалов 2023, с. 13-15; 2025, с. 306-314). Це відкриття вказує на те, що період використання язичницьких перунових блискавок у вигляді двозубів і тризубів, попередниками князя Володимира і ним самим, у якості княжого символу, тривав досить довго. Від часів зміни віри язичницької на християнську, у княжій символіці нащадків Володимира Великого, виникають знаки державницької влади в яких двозуби і тризуби поєднуються з хрестом та якорем або іншими додатковими елементами. Йдеться про символіку, що уособлює тривалу добу двовір'я, своєю потужною присутністю у середньовічних джерелах української нумізматики, сфрагістики, ставрографії, а пізніше і в геральдиці, тож вона варта більшої уваги з боку фахівців.

Зазначимо, що значні позитивні зміни до покращення ситуація із дослідженнями проблематики історії княжих знаків в Україні все ж відбулися. Радикально активізували увагу українського суспільства, до історії державного герба України, а, відтак, і княжих знаків, Революція Гідності, російська агресія 2014 року та повномасштабна війна 2022 року, яка триває.

Позитивний вплив, на ситуацію з розвитком нумізматичних, сфрагістичних та геральдичних досліджень в Україні, створює потужна приватна збірка Музей Шереметьєвих. Високий науковий рівень досліджень його колекції, забезпечує Інститут спеціальних історичних дисциплін, який співпрацює з провідними науковими інституціями України. Саме Музей Шереметьєвих був головним співорганізатором Міжнародної виставки «1000 років української печатки». Вона експонувалася в 2013 р. в Національному музеї історії України і мала значний резонанс серед вітчизняної та світової наукової спільноти. За матеріалами виставки видано каталог, що також став подією міжнародного рівня. Зауважимо, що тоді вперше, в українській історичній науці, була широко представлена потужна колекція артефактів Київської Русі з княжими знаками, включно із символами «хрестів-якорів» (Алфьоров 2013, с. 21-97).

Завдячуючи діяльності Українського інституту національної пам'яті, 2018 р. проходив під знаком 100-річчя УНР. В зв'язку з цим, інститут організував ряд заходів пов'язаних із 100-річчям Державного герба України, яке відзначалося у лютому 2018 р. Одним із головних заходів було проведення виставки «Символ твоєї свободи. 100 років Державного герба України». Того ж року, вийшов з друку пам'ятний альбом «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення» авторства А. Гречила. Княжі знаки, яким присвячена наша стаття, у цьому, прекрасно ілюстрованому виданні, автор розглядає в розділі 1. «Тризуб: княжий знак київських правителів». В ньому, А. Гречило пояснює коли й чому з'являються герби, для чого використовувався символ тризуба і яким є його тлумачення, а також розмірковує над питанням, чи був тризуб гербом за княжих часів. На його думку «Хрестик на середньому «зубі», що виступає на багатьох монетах IV типу, лише виконує функцію розділового знака в написі, що було характерне для візантійської традиції» (Гречило 2018, с. 22).

До Дня Незалежності у 2018 р., в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, авторами було створено виставку «Історія державного герба України». В ній взяли участь дев'ять українських

музеїв, архівів і приватних колекціонерів. Її співорганізатором виступів Національний музей історії України, який надав для експонування унікальні золоті та срібні монети часів Боспорського царства, Київської Русі, Великого Князівства Литовського та цеглу з Десятинної церкви з тризубами. Найбільш атрактивним експонатом виставки стала свинцева печатка Святослава Хороброго із зображенням княжого знаку двозуба. Її у 2016 р. «в результаті спецоперації було повернуто экс-командиром полку АЗОВ Андрієм Білецьким з Росії, куди вона була незаконно вивезена на початку 80-х рр. XX ст.» (Алфьоров 2018, с. 46). Матеріали цієї виставки також були представлені у якісно виданому каталозі,

2020 р. українська нумізматика Київської Русі значно збагатилася завдяки сенсаційній знахідці Городничького скарбу. Його було знайдено біля смт Городниця Житомирської обл. Загалом у складі скарбу було 38 монет срібників: Володимира Великого – 31 екземпляр і Святополка Ярополковича – 7. Надзвичайно важливо, що 10 срібників належать до раніше невідомих нумізматам типів (Алфьоров, Петраускас 2021, с. 259-268).

Варто виділити українських дослідників, які системно виявляють і описують артефакти із княжими символами або просто двозубами і тризубами (Алфьоров 2013, с. 151-165; 2013, с. 21-97; 2015, с. 102-134; Алфьоров, Петраускас 2021, с. 259-268; Дідух 2016, с. 143-155; Колибенко, Колибенко О., Тетеря, Юрченко 2008, с. 268 – 289).

Виклад основного матеріалу. Одним з перших нумізматів, які досліджували монети князів Володимира і Ярослава та його синів, був Іван Бартоломей. Ще у 1860 р. з приводу знаку, зображеного на срібнику князя Ярослава, він писав, що на монеті зображено «якір, зроблений з міцного важкого дерева й окутий залізним листом, де крапки могли б означати цвяхи цієї основи, а кільце зроблене для протягування канату». При цьому І. А. Бартоломей вважав, що тризубе зображення на монеті не є релігійним (Белов, Шаповалов 2008, с. 16). Заперечуючи йому, інший дослідник О. С. Уваров, вірно вгледівши у «фігурі» на монеті християнські впливи з Візантії, зауважив, що вона завжди супроводжується зображенням одного або кількох хрестів. Він залучив до дослідження малюнок з рукопису XI ст., на якому зображено візантійського імператора Никифора Вотоніата і його дружину Марію. На ньому імператриця тримає в руках символ влади скіпетр, який: закінчується, як писав дослідник, «верхівкою майже зовсім тотожною із загальною формою нашої фігури» (Белов, Шаповалов 2008, с. 18). Олексій Уваров, так описує скіпетр Марії: «До довгого посоху прикріплено золотий верх ... обсіпаний: перлами і дорогоцінними каменями. На самому кінці він завершується хрестом, під яким знаходяться два роги, що, можливо, спочатку означали півмісяць, але тут вони закінчуються тупими кінцями, і більш схожі на роги або гаки, чим на півмісяць» (Белов, Шаповалов 2008, с. 18). (рис. 1) (Lauren Ann Wainwright 2018, fig. 2.34).

О. Уваров припускав, що саме ця форма скіпетра і називалася у джерелах «диканикіон». Захоплений схожістю зображень на монеті князя Ярослава та верхівкою скіпетру візантійської імператриці, він пропонує свою реконструкцію, через додавання у якості верхівки зображення із срібника (Белов, Шаповалов 2008, с. 18). Він помилився, коли відкинув ідею про образ якоря, вирішивши, що кільце вгорі якоря є перлиною. Але зробив вірний і дуже важливий висновок щодо того, що зі схожості між фігурами на монеті князя Ярослава і диканикіоном імператриці Марії, «можна заключити, що наші великі князі ставили на своїх монетах одну вершину за нестачею місця для розміщення всього скіпетра ... як символ влади» (Белов, Шаповалов 2008, с. 23).

Так само помиляються і сучасні європейські нумізмати, які, не володіючи необхідними знаннями з історії християнства, поки що, не знаходять відповіді на значення втаємничених християнських символів у вигляді хреста на півмісяці, на великій групі анонімних візантійських монет Олексія I Комніна, який правив з 1081 по 1118 рр. Він карбував монети із схожим зображенням християнських символів хреста на півмісяці, який було описано ще О. Уваровим (рис. 2). Взагалі, в XI-XIII ст. у Візантії карбується значна кількість анонімних монет фолісів трьох типів: 1) із зображеннями хреста на півмісяці, 2) подібного до нього патріаршого хреста на півмісяці і 3) хреста з рослинними елементами замість півмісяця (процвівший хрест). Поодинокі припущення про те, що хрест на півмісяці символізував намічену або здійснену перемогу хрестоносців над ісламом, є сумнівними. Відомо, що півмісяць не був символом ісламу до 15 століття. Запропоноване турецькою дослідницею цієї проблеми Нергіс Атак пояснення, засноване на залученні зображень місяця і зірок на давньогрецьких монетах та давньої історії, так само, не дає остаточної, а головне, вірної наукової інтерпретації. За свідченням самої Нергіс

Атак, вона згодна з думкою відомого фахівця з візантійської нумізматики Філіпа Грірсона щодо того, що «жодного задовільного пояснення [півмісяця під хрестом на монеті Олексія] ще не знайдено» і що «півмісяць під хрестом не символізує перемогу християн над мусульманами» [Atas 2021, p. 47].

Між тим, маємо в ранній християнській історії, сюжет який, на нашу думку, повністю дозволяє зрозуміти і прийняти сутність і значення символу хреста на півмісяці або «хреста-якоря». Важливо, що його зміст пов'язаний з українськими землями та історією. Культовий християнський символ хреста-якоря ототожнюється з ім'ям святого Климента Римського, якого Святий апостол Петро особисто висвятив в єпископи Риму (92–97 рр.). Після мученицької смерті апостола Петра, Климент став римським єпископом і розгорнув в Римі активну пастирську діяльність. У 97 р., після звинувачення у непошані до офіційних язичницьких богів, його заслали до каменоломень Криму. У Криму Климент продовжував активну пастирську діяльність і збудував десятки церков, руйнуючи язичницькі святилища. За це імператор Траян у 101 р. наказав стратити Климента, втопивши у Чорному морі залізним якорем. Відтоді виникає культ святого Климента та з'являється його сакральний символ у вигляді хреста на рогах якоря. Сучасна ставрографія характеризує цей християнський символ як «хрест-якір святого Климента». Він є символом надії на спасіння в буремному морі життя християнина. З часом виникає його розвинутий варіант – подвійний патріарший (адже Климент був патріархом) хрест на рогах якоря.

Біля 861 р. Херсонес, в пошуках витоків давнослов'янської абетки, відвідали рівноапостольні брати Кирило та Мефодій. Вони організували пошуки призабутих мощів святого Климента і витягнули їх з моря. Частину мощів вони залишили в Херсонесі, а частину доставили в Рим, де вони і знаходяться у збудованій в XI ст. Базиліці Святого Климента.

Коли в 988 р. князь Володимир вирішив хрестити свою державу, Київську Русь, йому знадобились мощі якого-небудь святого. Адже VII Вселенський (II Нікейський) собор у 787 р. визначив «... якщо деякі храми посвячені без святих мощів мученицьких, то визначаємо: найбуде звершене у них положення мощів із звичайною молитвою» (Белов, Шаповалов 2018, с. 7-10). Це була канонічна вимога, яку треба було виконувати всім, і князю Володимиру також. Мощі священномученика Св. Климента Римського, які знаходились недалеко у Херсонесі (Корсуні), були дуже цінними християнськими святинами. Саме тому князь Володимир у 988 р. здійснив морський похід та, завоювавши Корсунь, там же охрестився біля головної святини міста, мощів св. Климента та його хресного якоря. Повертаючись у Київ, Володимир взяв «... мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узав також начиння церковне [й] ікони на благословення собі» (Белов, Шаповалов 2018, с. 10 -12). У Києві на мощах священномученика Климента Римського була закладена перша християнська Десятинна церква. Київський князь-мореплавець Володимир Святий, переймаючи від візантійців-корсунян нову християнську віру, запозичив від них і головний символ християнської віри і надії - хрест-якір св. Климента.

З хрещенням Київської Русі у 988 р. була змінена традиційна, тисячолітня слов'янська релігія – язичництво. Але, загально визнано, що боротьба за впливи та співіснування двох релігій, так зване «двовір'я», тривало ще років чотириста. Саме в цей час, в українських землях, спостерігається поява значної кількості символів, які поєднували у собі двозуб або тризуб і хрест, двозуб або тризуб і якір. Іноді зустрічаються символи, в яких присутні одночасно двозуб або тризуб, які сполучені з хрестом і якорем. Саме двовір'ям і можна пояснити появу на монеті срібнику князя Ярослава тризубовидного якоря під хрестом (рис. 3).

Остаточної додаткової переконливості, щодо якірності тризуба на монеті князя Ярослава, додає факт встановлення повної образної тотожності між монетним зображенням і реально існуючим якорем. Цьому дуже посприяла наша знахідка, ще у 1974 р., залізного якоря V–VII ст. у Дніпрі біля острова Хортиця (Шаповалов 1990, с. 120–121) Такі, ковані із заліза, якорі були найпоширенішими у басейнах Середземного та Чорного морів. У перевернутому вигляді ці якорі, типу D за класифікацією Г. Кепітена, нагадують літеру «Т» (Karitan 1990, с. 120–121). Головними конструктивними ознаками тільки цього типу якоря є: по-перше, перпендикулярне співвідношення вертикальної його частини (веретена) з горизонтальною частиною розташованою внизу якоря (рогами); по-друге, далеко виступаюча вниз деталь, яка є продовженням веретена (п'ятка) і, по-третє, загнуті вгору паралельно веретену розплескані кінці рогів (лапи). Верхня частина веретена звичайно розплескана і має два отвори: верхній – для кільця (рим),

а нижній – для закріплення штоку, який розміщувався перпендикулярно по відношенню до рогів. У якоря, з дна Дніпра біля Хортиці, на рисунку 3 шток втрачений.

Порівняльний аналіз зображення символу на монеті із реальним якорем дозволив довести, що на срібнику князя Ярослава достатньо реалістично зображено саме якір типу D або T-подібного типу (рис. 4). Як бачимо, веретено якоря зображено двома вертикальними майже паралельними лініями, які ледве звужуються вгору. У його верхній частині розміщено кільце (рим) у вигляді кола, яке значно ширше за веретено. У нижній частині веретена двома паралельними лініями, перпендикулярно до нього, зображено якірні роги. Від нижньої лінії рогів загостреним донизу трикутником позначено п'ятку. Загнуті вгору кінці рогів (лапи) на монетному зображенні якоря також виконані двома лініями. При цьому, зовнішні лінії зображено паралельними, а внутрішні – заокруглено вигнуті назовні і поєднуються із зовнішніми. Місця їх поєднання утворюють гострі кути у вигляді зубців. Зображення якоря прикрашено шістьма кульками: одна з них розміщена в центрі перетину веретена та рогів, по одній у місцях поєднання рогів з лапами і по одній у верхній частині лап. Кулькою прикрашено і центр кільця нагорі знаку якоря. З метою надання символу традиційної язичницької «тризубості» майстер, що виготовляв монетний штамп, збільшив висоту загнутих вгору лап. Увінчує княжий знак, у вигляді якоря, маленький хрест вміщений над його центральною частиною. Описаний знак, утворений якорем із хрестом над ним на монеті князя Ярослава, ми ототожнюємо із символом хреста-якоря святомуученика Климента.

Наведений приклад є підтвердженням того, що потужні досягнення європейської підводної археології ХХ – початку ХХІ ст. є запорукою нових важливих відкриттів як в українській, так і в європейській нумізматиці, сфрагістиці та геральдиці. Зокрема, йде мова про розроблену Герхардом Кепітеном джерельної бази щодо типології античних і середньовічних якорів, поширених як у Чорному і Середземному, так і в північних морях Європи. Хронологічно вона охоплює залізні якорі від V ст. до н.е. до візантійського середньовіччя. Г. Кепітен виділив п'ять типів якорів, які чітко датуються корабельними комплексами, а конструктивно відрізняються один від одного дуже характерними відмінностями. Вони полягають у різному співвідношенні в нижній частині веретена і рогів якоря (Kapitan 1990, с. 120–121). Відомо, що всі європейські країни сповідують християнство. Відповідно, багато з них, хто раніше, а хто пізніше, охрещувалися мощами святого Климента. Це простежується у наявності, в таких країнах, більш потужної святоклиментівської духовної складової, яка зберігається у церковній символіці і, зокрема, в середньовічній нумізматиці. Адже, карбування монет в середньовічній Європі було справою церкви і, зокрема, абатств. Яскравим прикладом цього є монети Меровінгів у Франції із зображенням на них значної кількості різних типів «якірних хрестів» святого Климента. Монета із символом якірного хреста кінця VI ст. знайдена у відомому княжому похованні Саттон-Ху в Англії (Tim Collins, Victoria Allen 2019, р. 1.) Можливо, саме це мав на увазі, відомий дослідник історії тризуба Михайло Міллер, вказуючи у своїй праці «Матеріяли до історії тризуба» ще у 1947 р.: «Гадаємо, що предків українського тризуба треба шукати серед сармато-аланських родових тамг та «загадкових знаків Причорномор'я», а далі серед символіки «меровінгського» стилю Середньої Європи та Скандинавії. Таким чином в історії тризуба ніби то намічаються етапи його розвитку та шляху, разом з розвитком культури та цивілізації – 1. Схід та античний світ. 2. Геленестично-причорноморська культура. 3. Меровінгська доба в Європі. 4. Український тризуб». (Міллер 1947, с. 5; Дедков, Шаповалов, Зубенко 2025, с. 92–110).

В українській нумізматиці трапляються зображення на монетах, в яких важко прослідкувати тип якоря. Інколи це може бути просте зображення хреста-якоря святого Климента. Втрата, з часом, первинного змісту символу призводить до несуттєвих його змін. Як, наприклад, на монеті «гріш» (рис 5), що карбувалися за часів князювання Корибут-Дмитра Ольгердовича (1380 -1393 рр.) у Сіверському та Чернігівському князівствах (Хромова 2024, с.104).

Інколи, навпаки, символи «хреста-якоря» на монетах зображуються ускладнено. При цьому, однаково, у них простежується використання зображень різних типів реально існуючих якорів, які фігурують у типології Герхарда Кепітена. Це, спільне для європейської нумізматики явище, спостерігається і в українській нумізматиці. Зокрема, символіка у вигляді візантійського якоря типу Е присутня у гербі литовського князя Володимира Ольгердовича, який княжив в Києві майже тридцять років, з 1363 по 1394 рр. Герб зображено на його динарії в образі християнської церкви, яку створюють зображення двох якорів. Нижню частину церкви представляє тризубовидна фігура з хрестом на центральному зубі. Одночасно, це дуже характерне зображення якоря типу Е, але з

хрестом у ньому. Дах церкви, так само, створює якореподібна фігура, увінчана хрестом і одночасно якірним штоком (Рис. 6). Як бачимо, у композиції символу на монеті присутні одночасно і зображення християнського храму, і святотклиментівських якорів, і хрестів, і тризуба (Рис. 7) (Хромова 2024, с.137).

Насамкінець, до головних висновків, коротко викладених у анотації, треба додати наступне. Доба двовір'я в Київській Русі співпадає із Великою схизмою 1054 року і виникненням двох християнських конфесій з центрами у Костянтинополі і Римі. В зв'язку з цим, формується дещо різне відношення до пам'яті про святого Климента. В католицькій церкві зберігається традиція твердої віри, що папа Римський Климент існував реально. Адже, писемні джерела свідчать про те, що цей римський єпископ багато уваги приділяв хрещенню західноєвропейських територій. Православна церква, піддає історичні свідчення про цього святого сумнівам і вважає їх легендами. Це можна частково пояснити відсутністю відповідних писемних джерел. Але значна кількість нумізматичних та сфрагістичних джерел Східної Європи свідчать про популярність символу святого Климента у вигляді хреста-якоря в XI-XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Алфьоров О. А. 2013. *Сфрагістика Київської Русі в Інтернет-мережі* (Сайт sfragis. com). Київ: Ін-т історії України НАНУ.
- Алфьоров О. А. 2013. *Витоки: Сфрагістична традиція Київської Русі. Тисяча років Української печатки*. Київ: Інститут історії України.
- Алфьоров О. А. 2015. *Княжі знаки на печатках Київської Русі*. Київ: Вид. дім Антиквар.
- Алфьоров О., Петраускас А. 2021. *Городницький скарб: срібники Володимира Святославича*. Переяслав-Хмельницький: ПП «Ексклюзив-Систем».
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2018. «Хрест незрушний на кітві буде навік-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи. Запоріжжя: ЗНУ.
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2008. *Український тризуб: історія дослідження та історичний ре конструкт*. Київ - Запоріжжя: Дике Поле.
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2012. *Історія Державного герба України*. Київ - Запоріжжя: ТОВ «ПУВК».
- Белов О., Шаповалов Г. 2018. *Історичний нарис. Як формувалася і втілювалася ідея державного символу Русі-України – Тризуба*. Запоріжжя: ПП «АА Тандем».
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2019. *Монети Античної Греції і Боспорського царства як джерело до праісторії тризуба Русі - України*. Запоріжжя, ТОВ ПУВК.
- Белов О., Шаповалов Г. 2020. *Інтелектуально-політичні мотиви Сходу і Заходу у символіці українського тризуба - державного герба України*. Київ: Прометей.
- Белов О., Дедков М., Шаповалов Г. 2023. *Іванковецький ідол Перуна з Хмельниччини – унікальне джерело до ранньосередньовічної історії українського тризуба*. Хмельницький: ХКТЕІ.
- Белов О., Дедков М., Шаповалов Г. 2025. *Іконографія праслов'янського Іванковецького ідола Перуна: пошуки витоків. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С.*
- Гречило, А. 2018. *Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом*. Київ: Родовід.
- Дідух Л. М. 2016. «Знаки Рюриковичів» на виробах давньоруського часу в зібранні НМІУ: походження та значення. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Дедков М. В., Шаповалов Г. І., Зубенко Н. В. 2025. *Михайло Міллер дослідник історії українського тризуба*. Запоріжжя: АА Тандем.
- Колибенко О., Колибенко О., Тетеря Д., Юрченко О. *Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок*. Переяслав-Хмельницький. ПП Іщенко Ю. В.
- Міллер М. 1947. *Матеріали до питання за тризуб. Рід та Знамено*. Мюнхен.. №4. С. 1-11
- Хромова І. 2024. *Монетна справа на території Середнього та Нижнього Подніпров'я й Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.
- Шаповалов Г.І. 1989. *Герб Рюриковичів - якір чи тризуб ?* Київ: «Україна

- Шаповалов Г. І. 1990. *Знак Рюриковичів не тризуб, а якір-хрест*. Київ: «Пам'ятки України».
- Шаповалов Г. І. 1990. *Якір V-VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Шаповалов Г. І. 1991. *О раннехристианском символе «якорь-крест» и знаке Рюриковичей*. Москва. Інститут византистики.
- Шаповалов Г. І. 1992. *Походження українського тризуба, або як поєдналися якір та хрест*. Запоріжжя. Типографія «Гуляйполе».
- Шаповалов Г. І. 1995. *До питання походження українського державного герба*. Луцьк. ЛОКМ.
- Шаповалов Г. І. 1997. *О символе «якорь-крест» и значении знака Рюриковичей*. *Византийский временник*. Москва. Інститут византистики.
- Шаповалов Г. І. 2001. *Люстерко сарматського часу із зображенням якорів*. Запоріжжя: ЗДУ.
- Шаповалов Г. І. 2001. *Генеza тризуба: від символу хреста на якорі до герба держави*. Харків. ХДАК.
- Nergis Atac. 2021. The Leaved Cross and Crescent Beneath the Cross on Byzantine Anonymous Folles: an Interpretation of Groups H, I, and D J, M** . *USAD. Art History-Seljuk* <https://hacettepe.academia.edu/NergisAtac?swp=rr-ac-49479032>
- Kapitan G. Ancient anchors – technology and classification I I The International Journal of Archaeology and Underwater Exploration. -1984.- Vol.13.1.- P.33-44.
- Lauren Ann Wainwright. 2018. *Portraits of Power: The Representations of Imperial Women in the Byzantine Empire*. Birmingham. University of Birmingham.
- Robert M. Cutler. 2018. *Ancient Greek Historical and Numismatic Roots of Alexius I Pre-Crusade Cross on Crescent Coin*. [:/ /www.academia.edu/35778764](https://www.academia.edu/35778764)
- Tim Collins, Victoria Allen. 2019. Found next to an Aldi, the 'UK's answer to Tutankhamun's tomb': Burial site thought to belong to Anglo-Saxon Prince Saexa is uncovered in Essex in one of Britain's 'most significant archaeological finds EVER'. *Daily Mail. Science&Tech*. 9 May 2019 <https://www.dailymail.co.uk/>

Mykola Dedkov

candidate of historical sciences, professor,
professor of the department of Ukrainian studies
and general language training
of the Zaporizhzhia Polytechnic National University

Georgy Shapovalov

doctor of historical sciences, professor,
head of the department of Ukrainian studies
and general language training
of the Zaporizhzhia Polytechnic National University

THE PRINCELY SYMBOL OF THE CROSS-ANCHOR ON COINS OF MEDIEVAL UKRAINE

The object of research is medieval coins from Kyivan Rus to the Grand Duchy of Lithuania with images of princely signs known in numismatics as the «cross-anchor». It is emphasized that they appear at the time of the emergence of religious dualism (two faiths), after Prince Volodymyr introduced Christianity to Kyivan Rus. The borrowing of St. Clement's cross-anchor symbolism from Korsun to Kyiv during the baptism of Rus was established. The emergence of a new sacral symbolism in the form of a combination of pagan symbols of two teeth and trident with Christian symbols of the cross and anchor is substantiated. The connection of this phenomenon with similar processes in the medieval numismatics of European countries during the Merovingian period is traced.

Key words: *Kyivan Rus, Prince Volodymyr, Prince Yaroslav, Prince Volodymyr Olherdovich, princely symbol, trident, cross-anchor, silver.*

Рис. 1. Фрагмент мініатюри з рукопису XI ст., на якому зображено імператрицю Марію із скіпетром увінчаним символом хреста-якоря

Рис. 4. Корабельний якір V–VII ст. типу D з Дніпра біля острова Хортиця

Рис 6. Княжий знак на монеті Володимира Ольгердовича (1363-1394 рр.)

Рис. 2. Візантія, Олексій I, XI ст., анонімний фоліс, реверс. Нумізматичний кабінет Гебердена, Оксфорд

Рис. 3. Срібник князя Ярослава Мудрого з тризубом у вигляді якоря і хрестом над ним

Рис 5. «Гріш» князя Корибут-Дмитра Ольгердовича (1380–1393 рр.)

Рис 7. Прорисовка знаку з розподілом на дві складові якоревидні частини